

«ΣΠΑΝΕΑΣ»
ΚΑΙ «ΛΟΓΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ» ΤΟΥ ΦΑΛΙΕΡΟΥ

Οι στίχοι 71-159 του ποιήματος *Λόγοι διδακτικοὶ τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου*¹ ποὺ σώζεται στὸ γράφημα C 46, φ. 411-424, τῆς Βιβλιοθήκης Vallicelliana τῆς Ρώμης² προέρχονται, ὅπως ἔχει παρατηρηθῆ³, ἀπὸ τὸν Σπανέα. Ο Γ.Θ. Ζώρας δέχεται ὅτι τὸ ποίημα αὐτὸν τοῦ Φαλιέρου ἀποτελεῖται ἀπὸ τῆς προχείρου συναρμογῆς ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν “Λόγων διδακτικῶν τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν νίδον” τοῦ Δεφαράνα καὶ τοῦ γνωστοῦ ἡθικοδιδακτικοῦ ποιήματος “Διδασκαλία παρανετικὴ” τοῦ Σπανέα⁴. Ο Μ. Μανούσακας δέχεται ἀντίθετα ὅτι ὁ Δεφαράνας ἀντιγράψει τὸν Φαλιέρο. Ἐπικρατέστερη εἶναι ἡ δεύτερη ἀποψή⁵.

‘Ο J. Schmitt, χωρὶς νὰ κάνῃ ίδιαίτερο λόγο γιὰ τοὺς παρέμβλητους⁶

1. Γ. Θ. Ζώρα, «Ο ποιητής Μαρίνος Φαλιέρος», *Κρ. Χρ.* 2 (1948) 7-46, 213-234, 416-435· ἡ ἔκδοση στὶς σσ. 213-234.

2. Στὸ ἴδιο χρὴ καὶ στὰ φρ. 387-409 περιέχεται μιὰ ἀνέκδοτη ὡς σήμερα παραλλαγὴ τοῦ Σπανέα. Καὶ τὰ δύο κείμενα εἶναι γραμμένα καταλογάδην καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀντιγράφεα. Τὴν περιγραφὴ τοῦ χρ. βλ. στοῦ E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, τ. 2, Μιλάνο 1902, σ. 68-70.

3. Ζώρας, αὐτ. σ. 26-27 καὶ 213, σημ. 3. Κατὰ τὸν Ζώρα καὶ οἱ στ. 67-70 προέρχονται ἀπὸ τὸν Σπανέα. Βλ. γι' αὐτοὺς παρακάτω σ. 100.

4. Αὐτ. σ. 213. Στὸ θέμα ἐπανέρχεται καὶ ἀργότερα στὴ μελέτη του «Μαρίνου Φαλιέρου Ρίμα παρηγορητικὴ (κατὰ τὸν κώδικα 1549 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας)», *ΕΕΒΣ* 26 (1956) 44, σημ. 1.

5. Μ. I. Μανούσακα, *Η κοινωνὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ἐποχὴν τῆς Βενετοχατίας*, Θεσσαλονίκη 1965², σ. 18, σημ. 1. Βλ. καὶ Λ. Πολίτη, *Ποιητικὴ Ἀνθολογία*, βιβλίο δεύτερο, Μετὰ τὴν “Αλωση” (Ἐκδόσεις Γαλαξία), Ἀθῆνα 1965, σ. 167, H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, σ. 199, καὶ W. F. Bakker - A. F. van Gemert, «The Ríma παρηγορητικὴ of Marinos Phalieros, a critical edition with introduction, notes and index verborum», *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, Leiden 1972, σ. 79.

6. Κατὰ τὸν Ζώρα, *Κρ. Χρ.* 2 (1948) 27-28, ὁ ἴδιος ὁ Φαλιέρος παρενέβαλε στὸ ποίημα τὸ ἀπόσπασμα. Δέχεται ὅμως ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ παρεμβολὴ νὰ δρεῖται σὲ σύγχυση τῶν κειμένων, ἐπειδὴ μὲ τὸν στ. 68 (ὄχι 67 ὥπως στὸ σημεῖο αὐτὸν σημειώνεται) ἔχομες ἀλλαγὴ σελίδας τοῦ χρ. (φ. 413v). Ηρέπει ἀμέσως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι σύγχυση φύλλων τῶν δύο κειμένων τοῦ κώδ. ἀποκλείεται νὰ ἔγινε, γιατὶ τὸ ἀντίστοιχο τμῆμα ὑπάρχει στὸν Σπα-

στίχους θεώρησε ὅλο τὸ ποίημα μιὰ ἐλεύθερη παράφραση τοῦ Σπανέα, συνέγεια καὶ συμπλήρωση τῆς παραλλαγῆς τῆς Vallicelliana¹. Οἱ Ζώρας ἀντέκρουσε τὴν ἄποψη τοῦ Schmitt ὅτι ὀλόκληρο τὸ ποίημα ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τοῦ Σπανέα², δέχτηκε ὅτι ἡ παραλλαγὴ τῆς Vallicelliana ἐνδεχομένως χρησίμευσε ὡς πρότυπο στὸν Φαλιέρο γιὰ τοὺς στ. 67-159, καὶ ὅτι τὸ ἀπόσπασμα ἔχει στενώτατη συγγένεια μὲ τὸ κείμενο τοῦ Σπανέα ποὺ ἔξεδωσε ὁ Wagner³.

Ἡ κάποια ἀδριστία στὰ γραφόμενα τοῦ Ζώρα⁴ καὶ τὸ τελικό του συμπέρασμα ὅτι «ἡ μελέτη τοῦ ἔργου εἶναι χρήσιμος τὸ μὲν διότι περιέχει ἀγνωστον μέχρι τοῦδε παραλλαγὴν τοῦ περιφύμου ποιήματος τοῦ Σπανέα τὸ δὲ κτλ.»⁵ μοῦ δημιούργησαν τὴν ὑποψία ὅτι δὲν ἔγινε συστηματικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ προτύπου τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Σπανέα ποὺ διασώζει τὸ χφ τοῦ ποιήματος τοῦ Φαλιέρου· γιατὶ μόνο στὴν περίπτωση ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀνευρεθῇ τὸ πρότυπό τους σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς γνωστές παραλλαγὲς τοῦ Σπανέα θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσωμε τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τμῆμα μιᾶς νέας παραλλαγῆς τοῦ διδακτικοῦ αὐτοῦ ποιήματος. Ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ ἀποσπάσματος μὲ ὅλες τὶς γνωστές, ὡς σήμερα, παραλλαγὲς τοῦ Σπανέα⁶ ἔγινε ἀμέσως φα-

νέα στὰ φφ. 401-403. Ὁ ἴδιος διλλωστε ὁ Ζώρας συμπληρώνει τὸν στ. 106 τοῦ Φαλιέρου μὲ βάση τὸν Σπανέα τῆς Vallic., βλ. Ζώρα, δ.π., σ. 233 σχόλιο στὸν στ. 106. Ἐπιπλέον μὲ τὸν στ. 159, δην τελεώνει τὸ ἀπόσπασμα, δὲν ἔχομε τέλος φύλλου ἢ σελίδας, καὶ συνεπῶς ἡ παρεμβολὴ δὲν ὀφείλεται σὲ μηχανικὸ λάθος.

1. «Über den Verfasser des Spaneas», *BZ* 1 (1892) 331-332. Στὴ σ. 317 τοῦ ἴδιου δημοσιεύματος ἀπαριθμεῖ τὸ ποίημα τοῦ Φαλιέρου μεταξὺ τῶν δεκαέξι γνωστῶν σ' αὐτὸν παραλλαγῶν τοῦ Σπανέα.

2. «Ο.π., σ. 29. Τὴν ἄποψη ἀντὴ ἀντικρούει καὶ ὁ A. F. van Gemert, *Marinos Falieros en zijn beide liefdesroman*, Ἀμστερνταμ 1973, σ. 1-2. Κατὰ τὸν H.-G. Beck, δ.π., σ. 198, δὲν ἀποκλείεται τὸ ἡθικὸ ποίημα τοῦ Σπανέα νὰ εἴχε κάποια ἐπίδραση στὸν Φαλιέρο. βλ. καὶ Krummbacher, *GBL*, Μόναχο 1897², σ. 803 (μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τ. 3, σ. 35).

3. «Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ποίημα παραινετικόν», *Carmina graeca medii aevi*, Λιψία 1874, σ. 1-27, στ. 410-502 (κατὰ τοὺς κώδ. Vind. Theol. gr. 244 καὶ Marc. Cl. XI 24. Ἐπανέκδοση τοῦ κειμένου ἔχομε ἀπὸ τὸν Fr. Hanna, βλ. παρακ. σημ. 6). βλ. Ζώρα, δ.π., σ. 233, σχόλιο στὸν στ. 67.

4. βλ. π.χ. Ζώρα, δ.π., σ. 233, σχόλιο στοὺς στ. 97-98 καὶ 106 καὶ σ. 214, σημ. 2.

5. Ζώρας, δ.π., σ. 30.

6. Στὴν ἔρευνα ἀντὴ ἔλαχα ὑπόψη μου τὶς ἔξης ἐκδεδομένες παραλλαγές: 1) Σπ. Λάμπρου (Πρόλογος Γ. Χαριτάκη), «Ο Σπανέας τοῦ Βατικανοῦ κώδικος 367», *ΝΕΑΛ* 14 (1917) 353-380 (=Pal.), 2) E. Legrand, «Εκ τοῦ Σπανέα, Biblioth. Nationale de Paris, Manuscrit 396», *Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. 1, Παρίσι 1880, σ. 1-10 (=P), 3) Fr. Hanna, *Das byzantinische Lehrgedicht nach dem Cod. Vindob. Theol. gr. 244* (=B) und dem Cod. Marciānus XI 24 (=A), Duppau 1911, 4) Σπ. Λάμπρου, «Ἄγιορειτικὰ ἀπόγραφα τοῦ Σπανέα νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα», *ΔΙΕΕ* 5 (1896) 103-122 (=Δ). Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἰβηρ. κώδ. 126 ποὺ παραθέτει ὁ Λάμπρος δὲν συμπίπτει μὲ τὸ ἀπόσπασμα

νερὸ δι τὸ ἀπόσπασμα ἔχει στενώτατη σχέση μὲ τὴν παραλλαγὴ τῆς Vallicelliana. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὁδηγοῦν στίχοι ὅπως οἱ ἀκόλουθοι:

Φαλιέρ. στ. 93	Εἰπέτε τί μὲ λέγετε, βουλὴν μὲ δότε εἰς τοῦτο ¹
Vallic. φ. 401 ^r	Εἰπέτε τί μὲ λέγετε, βουλὴν μὲ δότε εἰς τοῦτο
Φαλιέρ. στ. 94	Ἐκεῖνοι δὲ ὡς νεώτεροι, θρασύτεροι καὶ αὐθάδεις
Vallic. φ. 401 ^r	Ἐκεῖνοι δὲ ὡς νεώτεροι, θρασύτεροι καὶ αὐθάδεις
Φαλιέρ. στ. 107	δι' ὅφεων καὶ σκορπίων ² καὶ νὰ σᾶς ἀφανίσω
Vallic. φ. 401 ^v	δι' ὅφεων καὶ σκορπίων καὶ νὰ σᾶς ἀφανίσω
Φαλιέρ. στ. 108	τότε τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ εἰς ταραχὴν ἐσέβην
Vallic. φ. 401 ^v	τότε τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ εἰς ταραχὴν ἐσέβη
Φαλιέρ. στ. 109	καὶ μετὰ θράσους ³ καὶ θυμοῦ λέγουν ἀπερισκέπτως
Vallic. φ. 401 ^v	καὶ μετὰ θράσους καὶ θυμοῦ λέγουν ἀπερισκέπτως

μας. 5) Δ. Μαυροφύδη, «Ο Σπανέας», *'Εκλογὴ μημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 1, 'Αθήνα 1866, σ. 1-16 (=Par.), 6) Γ. Ζάφα, «Αγνωστος ἡπειρωτικὴ παραλλαγὴ τοῦ Σπανέα (κατὰ τὸν Βατικανὸν ἑλληνικὸν κώδικα 1831)», *RSBN* n.s. 1 (XI) (1964) 46-77 (=Vat.). Οἱ παραλλαγὲς ποὺ ἔξεδωσαν οἱ: Fr. Hanna, «Spaneas nach dem Cod. Vind. Suppl. gr. 77 und Oxon. miscell. 284» [*Jahresbericht über das k.k. Akademische Gymnasium in Wien für das Schuljahr 1897/98*], Βιέννη 1898, Fr. Hanna, «Das byzantinische Lehrgedicht Spaneas nach dem Cod. Vind. Theol. gr. 193» [*Jahresber. über d.k.k. Akad. Gymn. in Wien f.d. Schuljahr 1895/96*], Βιέννη 1896, N. Bănescu, «Un fragment inédit du "Poème à Spanéas" (cod. Marc. VII 51)», *Recueil Kondakov*, Πράγα 1926, σ. 75-80, καὶ V. Lundström, *Anecdota byzantina e codicibus Upsalensis cum aliis collatis*, Οὐψέλα 1902, δὲν περιέχουν τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἐπιπλέον εἶχα τὴ δυνατήτητα νὰ χρησιμοποιήσω ἀπὸ μικροφίλμ τὰ χρφ Vat. gr. 1276 (=V), Vallic. C 46 (=Vallic.), Neapol. III a 9 (=N), Cryptaf. Z a 44 (=Gr.), καὶ ἀπὸ φωτογραφίες τὸν κώδ. Petropol. 202 (=Petr.). Τοὺς καθηγ. κ.κ. Λ. Πολίτη καὶ M. Παπαθωμόπουλο εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν παραχώρηση φωτογραφιῶν τοῦ Petropol. 202. 'Ο κώδ. Κωνσταντινούπολης 35 παρέχει κείμενο παρόμοιο μὲ τοῦ Vind. Suppl. gr. 77 καὶ δὲν πρέπει νὰ περιέχῃ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἔξετάζομε: βλ. γ' αὐτὸν Φ. Μπουμπούλιδη, «Ἀνέκδοτοι παραλλαγαὶ δημωδῶν μεσαιωνικῶν κειμένων: Α' 'Ο κώδικ Κωνσταντινούπολεως 35», 'Αθηνᾶ 67 (1963/64) 107-144, Ιδίως σ. 111. 'Απὸ τὴν ὁμάδα τῶν χρφ ποὺ περιέχουν μιὰ διασκευὴ τοῦ Σπανέα ὅμοια μὲ τὸ κείμενο ποὺ ἔξεδωσε Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. 1, σ. 11-16 καὶ ποὺ δὲν περιέχει τὸ ἀπόσπασμά μας, εἰδα μόνο τὸν Barber. II 99. Γιὰ τὴν διασκευὴ αὐτὴ βλ. Krumbacher, *GBL*, Μόναχο 1897², σ. 802 (μτφ. Γ. Σωτηριάδου, τ. 3, σ. 34). Στοὺς κώδ. ποὺ καταγράφει Krumbacher ἀς προστεθῆ καὶ ὁ κώδ. ἀρ. 17 τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου Ράμης, φ. 283^v-284^v, βλ. Λάμπρου, «Τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον (Collegio greco) καὶ οἱ ἐν τῷ ἀρχείῳ αὐτοῦ ἑλληνικοὶ κώδικες», *ΝΕΔΔ.* 10 (1913) 26.

1. τοῦτον χρ.
2. Κατὰ τὸ χρ. 'Η ἔκδ. σκορπιῶν.
3. θράσος χρ.

Οι στίχοι αύτοί παρουσιάζουν αἰσθητή διαφορά ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τῶν ἄλλων παραλλαγῶν, ὅπως δείχνει ἡ ἀκόλουθη παράθεση τῶν στίχων τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν.

Γιὰ τὸν στ. 93 τοῦ Φαλιέρου:

Pal.	deest
P 219	καὶ λέγει αὐτοῖς «εἰπῆτε με καὶ σεῖς βουλὴν μὲ δότε
V φ. 76v	εἰπέτε μοι τί λέγετε, δότε βουλὴν εἰς τοῦτο
N φ. 39v	δεῦτε καὶ ἐσεῖς εἰπέτε μου, δότε βουλὴν εἰς τοῦτο
B 416	εἰπέτε ⟨μοι⟩ ¹ τί λέγετε, δότε βουλὴν εἰς τοῦτο
A 439	εἴπατε νέοι καὶ ὑμεῖς, δότε βουλὴν εἰς τοῦτο
Δ 267	καὶ λέγει τους «εἰπέτε μου, δότε βουλὴν εἰς τοῦτο» ²
Par. 185	εἴπατε, δότε μοι βουλήν, τί λέγετε εἰς τοῦτο

Γιὰ τὸν στ. 94 τοῦ Φαλιέρου:

Pal. 462	'Εκεῖνοι δ' ὡς θρασύτεροι, νεώτεροι καὶ αὐθάδεις
P 220	'Εκεῖνοι δὲ ὡς θρασύτεροι, νεώτεροι καὶ αὐθάδεις
V φ. 76v	'Εκεῖνοι δὲ ὡς θρασύτεροι, νεώτεροι καὶ αὐθάδεις
N φ. 39v	'Εκεῖνοι δὲ ὡς θρασύτεροι καὶ νέοι καὶ αὐθάδεις
B 417	'Εκεῖνοι δ' ὡς θρασύτεροι καὶ μᾶλλον καὶ αὐθάδεις
A 440	'Εκεῖνοι ὡς θρασύτατοι κακοί τε καὶ αὐθάδεις
Δ 269	'Εκεῖνοι ὡς θρασύτεροι μάλιστα καὶ αὐθάδεις
Par. 186	'Εκεῖνοι ὡς θρασύτεροι νέοι τε καὶ αὐθάδεις

Γιὰ τὸν στ. 107 τοῦ Φαλιέρου:

Pal. 474	μετὰ σκορπίων καὶ θηρῶν ὑμᾶς κατεξαλείψω
P 233	μετὰ σκορπίων καὶ θηρῶν καὶ νὰ σᾶς ἔξαλείψω
V φ. 77r	μετὰ σκορπίων καὶ θηρῶν καὶ νὰ σᾶς ἔξαλείψω
N φ. 39v	μετὰ θηρίων καὶ ἐρπετῶν καὶ νὰ σᾶς ἔξαλείψω
B 431	μετὰ σκορπίων κι ἐχιδνῶν καὶ νὰ σᾶς ἔξαλείψω
A 453	νὰ σᾶς παιδεύσω ἐγὼ διπλὰ καὶ νὰ σᾶς καταφθείρω
Δ 284	μετὰ σκορπίων καὶ θηρῶν καὶ νὰ σᾶς ἔξαλείψω

Γιὰ τὸν στ. 108 τοῦ Φαλιέρου:

Pal. 475	Τὸ πλῆθος δ' αῦθις δρυμησεν εἰς ταραχὴν μεγάλην
----------	---

1. εἰπέται καὶ ἐσεῖς λέγεται χφ. Βλ. κριτ. ὑπόμν. τῆς ἔκδοσης.

2. Ἀκολουθεῖ δ στίχος τὸ μὲ ζητοῦσι 'πέτε μου σ' αὐτὸ τί νὰ ποιήσω.

P 234	Κι εύθυς τὸ πλῆθος ὅρμησεν εἰς ταραχὴν μεγάλην
V f. 77r	Κι εύθυς τὸ πλῆθος ὅρμησεν εἰς ταραχὴν μεγάλην
N f. 40r	Καὶ εύθυς τὸ πλῆθος ὅρμησεν εἰς ταραχὴν μεγάλην
B 432	κι εύθυς ¹ τὸ πλῆθος ὅρμησεν εἰς ταραχὴν μεγάλην
A 454	εύθυς τὸ πλῆθος ὅρμησεν εἰς ταραχὴν καὶ ζάλην
Δ 285	κι εύθυς τὸ πλῆθος ὅρμησεν εἰς ταραχὴν καὶ ζάλην

Γιὰ τὸν στ. 109 τοῦ Φαλιέρου:

Pal. 476	καὶ μετὰ θράσους καὶ θυμοῦ τῷ βασιλεῖ ἐλάλουν
P 235	καὶ μετὰ θράσους καὶ θυμοῦ λέγει τὸν βασιλέα
V φ. 77r	καὶ μετὰ θράσους καὶ θυμοῦ λέγουν τὸν βασιλέα
N φ. 40r	καὶ μετὰ θράσους καὶ θυμοῦ λέγουν τὸν βασιλέα
B 433	καὶ μετὰ θάρσους καὶ θυμοῦ λέγουν τὸν βασιλέα
A 455	καὶ μετὰ θράσους καὶ θυμοῦ λέγουν τὸν βασιλέα
Δ 286	καὶ μετὰ θράσους καὶ θυμοῦ λέγουν τοῦ βασιλέως

‘Η δμοιότητα τῶν δύο κειμένων, τοῦ Φαλιέρου καὶ τοῦ Σπανέα τῆς Vallicelliana, εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε νὰ μὴν μποροῦμε νὰ μιλήσωμε γιὰ δύο παραλλαγές, ἀλλὰ γιὰ δύο χειρόγραφα τῆς ἔδιας παραλλαγῆς. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν γρφ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχῃ σχέση ἀπογράφων, ὁ Φαλιέρος δηλ. νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Σπανέα Vallic. (τὸ ἀντίθετο φυσικὰ ἀποκλείεται ἐντελῶς), η ἐξάρτηση ἀπὸ κοινὸ πρότυπο.

Τὰ δύο κείμενα εἶναι γραμμένα μὲ τὸ ἔδιο χέρι, καὶ ἀν δεχτοῦμε ὅτι ἡ παρεμβολὴ ὀφείλεται σὲ ἀντιγραφέα καὶ ὅχι στὸν ἔδιο τὸν Φαλιέρο (μιὰ ἔνδειξη γι' αὐτὸν εἶναι καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Δεφαράνα), θὰ ἔτσι πιθανότατη ἡ πρώτη δυνατότητα, δηλ. ὁ ἀντιγραφέας νὰ πρόσθεσε τοὺς στίχους αὐτοὺς ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Σπανέα ποὺ μόλις εἶχε ἀντιγράψει ὁ ἔδιος². Ἀπὸ τὸν Σπανέα δύμας λείπει ἔνας στίχος ποὺ ὑπάρχει στὸν Φαλιέρο καὶ σὲ ὅλες παραλλαγὲς τοῦ Σπανέα. Πρόκειται γιὰ τὸν στίχο 129 τοῦ Φαλιέρου: τούτους πληροφορίθητι, βάλε το εἰς τὸν νοῦν σου, ποὺ ὑπάρχει στὴν Pal. 497 μὲ τὴ μορφή: αὐτὸν πληροφορίθησαι καὶ βάλε εἰς τὴν ψυχήν σου, στὴν B 451:

1. Κατὰ τὴν ἔκδοση. Τὸ χφ. κι' αδθις.

2. Αὐτὸν φαίνεται ὅτι δέχονται οἱ Bakker - Gemert, δ.π., σ. 79, σημ. 4: «The editor (δηλ. ὁ Ζώρας) notes that the vss. 67-159 are an insertion, but supposes that Phaliéros himself took these unrhymed lines from the text of the Spaneas and without changes inserted them in his text. It was however the scribe of the Vallicell. who took 71-159 from the Spaneas, which he had just finished copying. He is also the author of 67-70».

τοῦτο πληροφορίθητι, βάλε το στήν ψυχήν σου, στήν Α 475: τοῦτο πληροφορίθητι καὶ βάλε εἰς τὸν νοῦν σου αὐτὴν. Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ τοῦ στίχου ἀποτελεῖ κλασσικὴ περίπτωση ἐνὸς εργοῦ separativus. Ἐπομένως δὲν μπορεῖ ὁ ἀντιγράφεας τοῦ Φαλιέρου νὰ παρενθέσῃ τοὺς στίχους αὐτοὺς ἀντιγράφοντάς τους ἀπὸ τὸν Σπανέα τῆς Vallicelliana στὸν ὅποιο λείπει ὁ παραπάνω στίχος. Καὶ ἄλλα στοιχεῖα ὅμως μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀποκλείσωμε τὴν περίπτωση αὐτήν. Εἶναι οἱ ἀκόλουθες διαφορετικές γραφές τῶν δύο κειμένων:

Στὸν Φαλιέρο ὁ στ. 96 ἔχει ὡς ἔξιτης: ὅμως δὲ ἐπροτίμησεν τὴν συμβουλὴν τῶν νέων. Ὁ ἀντίστοιχος στ. στὸν Σπανέα τῆς Vallie. εἶναι: πλὴν δὲ ἐμπροτίμησεν τὴν συμβουλὴν τῶν νέων. Τὴν γραφὴν ὅμως παρέχουν καὶ οἱ ἄλλες παραλλαγές (π.χ. Pal. 464, P 222, V φ. 76^v, N φ. 39^v, A 442), ἐνῶ τὴν γραφὴν πλὴν δὲν τὴν παρέχει καμιὰ παραλλαγὴ. Δὲν μπορεῖ ὁ ἀντιγράφεας τοῦ Φαλιέρου νὰ ἄλλαξῃ τὸ πλήν τοῦ προτύπου του σὲ ὅμως καὶ νὰ συνέπεσε νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὴν ὑπόλοιπη χειρόγραφη παράδοση. Στὸν στ. 110 τοῦ Φαλιέρου ἔχουμε: "Υπαγε εἰς τὸν οἶκον σου, ποίμανε τὸν λαόν σου. Στὸν Σπανέα τῆς Vallie. ἀντὶ τῆς γραφῆς ποίμανε παραδίδεται ποίμανε. Τὴν σωστὴν γραφὴν ποίμανε παρέχουν καὶ οἱ ἄλλες παραλλαγές (π.χ. Pal. 477, V φ. 77^r, P 236, N φ. 40^r, B 434, A 446, Δ 287). Ἡ γραφὴ ποίμανε δὲν μαρτυρεῖται σὲ καμιὰ ἄλλη παραλλαγὴ.

Συνεπῶς καταλήγομε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Φαλιέρος δὲν μπορεῖ σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ ἀντιγράφῃ τὸν Σπανέα τῆς Vallie. Ἔτσι ὁδηγούμαστε στὴ δεύτερη δυνατότητα. Οἱ δομοιότητες τῶν δύο κειμένων ποὺ ἀνέφερα παραπάνω, ποὺ ἀποτελοῦν συγγρόνως καὶ κοινὰ λάθη ἔναντι τῶν ἄλλων παραλλαγῶν, δείχνουν ὅτι καὶ τὰ δύο χειρόγραφα ἀντιγράφουν ἀπὸ κοινὸ πρότυπο. Ἀπὸ τὰ κοινὰ λάθη ἀναφέρω ἐδῶ καὶ τὰ ἐπόμενα δύο χαρακτηριστικά. 1) Ὁ στ. 141 τοῦ Φαλιέρου μὲ τὴν καλογρωμά¹ σου πολέμα νὰ τὸ αὐξάνης ὑπάρχει μὲ τὴν ἵδια μορφὴ καὶ στὸν Σπανέα τῆς Vallie., ἐνῶ δὲν μαρτυρεῖται στὴ θέση αὐτὴ σὲ καμιὰ ἀπὸ τίς ἄλλες παραλλαγές. Τὸν βρίσκουμε σ' αὐτὲς σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ποιήματος, ἐκατὸ περίπου στίχους παραπάνω. Βλ. π.χ. Pal. 379, N φ. 38^r, A 350, B 342, Par. 89. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι στὴ θέση αὐτὴ ὑπάρχει ὁ στίχος γιὰ δεύτερη φορὰ καὶ στὸν Σπανέα τῆς Vallie. φ. 398^v. 2) Στὸν στ. 154 τοῦ Φαλιέρου παρὰ χιλιάδες πράγματα μετὰ δεινοπαθείας τὸ χρόνον τὴν γραφὴν ὁδηγοπαθείας (ὁ Ζώρας δὲν σημειώνει τὴν γραφὴν αὐτὴν στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα), καὶ τὴν ἵδια γραφὴν παρέχει καὶ ὁ Σπανέας τῆς Vallie., ἐνῶ οἱ ἄλλες παραλλαγές ἔχουν τὴν γραφὴν δεινοπαθείας.

Ανάμεσα ὅμως στὸ κοινὸ πρότυπο καὶ στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Φαλιέρου πρέπει νὰ μεσολάβησε ἔνα χρόνο δὲν σώζεται. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὁδηγού-

1. Κατὰ τὸ χρόνον τοῦ Σπανέας τῆς Vallie.

μαστε ἀπὸ τὰ ἔξῆς λάθη τοῦ Φαλιέρου: Στὸν Φαλιέρο παρουσιάζονται ἀρχετὰ κενὰ (χωρὶς νὰ ἀφήνεται ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα κενὸ διάστημα χώρου, πράγμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνῃ ὅτι ἡταν δυσανάγνωστο τὸ πρότυπό του) καθὼς καὶ ὑπέρμετροι στίχοι.

α) Γιὰ τὰ κενὰ ἀναφέρω τὶς ἔξῆς δύο περιπτώσεις.

Φαλιέρ. στ. 97-98 καὶ τῶν γερόντων τῶν φρονίμων τὴν βουλὴν ἄχρηστον οὐδὲν τὴν ἐσχολήθη

‘Ο Σπανέας τῆς Vallic. μᾶς παρέχει τὸ πλῆρες κείμενο σὲ δύο στίχους ποὺ ἔχουν ὡς ἔξῆς:

τῶν δὲ γερόντων τὴν βουλὴν ἐκείνων τῶν φρονίμων
ἀφῆκεν την ὡς ἄχρηστον οὐδὲν τὴν ἐσχολήθη.

Φαλιέρ. στ. 106 ἐπαίδευσέ σας δι’ ὄφεων καὶ σκορπίων καὶ νὰ σᾶς ἀφανίσω
Vallic. ἐπαίδευσέ σας διὰ δαρμοῦ κι ἐγὼ νὰ σᾶς παιδεύσω
 δι’ ὄφεων καὶ σκορπίων καὶ νὰ σᾶς ἀφανίσω

Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲ Φαλιέρος συντέμνει τοὺς δύο κανονικοὺς στίχους στὴ μορφὴ ποὺ ἔχομε παραπάνω.

β) Ἐπὸ τοὺς ὑπέρμετρους στίχους ἀναφέρω ἐδῶ μερικὰ παραδείγματα:

Φαλιέρ. στ. 85 ἐκάθισεν ὁ βασιλεὺς ὁ Ροβοάμ, ἐρώτησεν τοὺς ὅλους περὶ τούτου

Vallic. ἐκάθισεν, ἐρώτησεν τοὺς ὅλους περὶ τούτου

Φαλιέρ. στ. 87 εὔλογον ἔναι, ἀφέντημέγα Ροβοάμ, τὸ ζητοῦν, μηδὲν τοὺς παρακούστης
Vallic. εὔλογον ἔναι τὸ ζητοῦν, μηδὲν τοὺς παρακούστης

Φαλιέρ. στ. 95 κακὴν βουλὴν τὸν ἔδωκαν οἱ νέοι τὸν βασιλέα τὸν Ροβοάμ τὸν
μέγαν τὸν ἀφέντην... λὴν ὡς ἔδειξε ἔως¹ τὸ τέλος
Vallic. κακὴν βουλὴν τὸν ἔδωκαν ὡς ἔδειξε τὸ τέλος

Φαλιέρ. στ. 101 ἐλέησύν μας, μέγα βασιλεῦ, καὶ παρηγόρησον τὴν ἀγανάκτησύν μας
Vallic. ἐλέησον, παρηγόρησον τὴν ἀγανάκτησύν μας²

1. ἔως τὸ χρ. Στὴν ἔκδ. ὡς.

2. Εἶναι φανερὸ δὲ ὅτι πρέπει νὰ ὀβελιστοῦν στὸν Φαλιέρο οἱ λέξεις μας μέχρι καὶ καὶ δχι οἱ λέξεις μέγα καὶ παρηγόρησον, ὅπως γίνεται στὴν ἔκδοση.

‘Υπάρχει ἀκόμη ἔνας διλόκληρος στίχος στὸν Φαλιέρο, ὁ στ. 75: Ἐφέντη μέγα Ροβοάμ, μέγιστε ρήγα τῶν ωγγάδων¹, ποὺ δὲν ἀπαντᾶ σὲ καμιὰ παραλλαγὴ τοῦ Σπανέα (οὗτε στὴν Vallic.). Σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα τῶν ὑπέρμετρων στίχων οἱ πρόσθετες λέξεις εἰναι εἴτε κλητικὴ προσφώνηση τοῦ Ροβοάμ, ποὺ εἰναι τὸ κύριο πρόσωπο τοῦ ἐπεισοδίου, εἴτε ἐπεζήγηση ἐννοούμενου ὑποκειμένου ἢ ἀντικειμένου μιᾶς πρότασης, καὶ εἰναι φανερὸ διτὶ διφείλονται σὲ παρέμβαση κάποιου ἀντιγραφέα. (Θὰ μποροῦσε π.χ. νὰ διφείλωνται σὲ ἐπεζηγήσεις στὸ περιθώριο κάποιου ἀναγνώστη ποὺ πέρασαν ὕστερα στὸ κείμενο)². Δὲν εἰναι δύμως πολὺ πιθανὸ διτὶ ὃ ἀντιγραφέας τῶν δύο κειμένων, ποὺ εἰναι ὅπως εἴπαμε ὁ Ἰδιος, ὅταν ἀντέγραψε τὸν Σπανέα ἡταν πιὸ προσεκτικὸς καὶ δὲν παρουσιάζει σφάλματα ἀπὸ παραδρομῆς ἢ κενά, ἐνῶ στὴν ἀντιγραφὴ τοῦ Φαλιέρου παρέλειψε λέξεις ἢ ἡμιστίχια καὶ πρόσθετες λέξεις καὶ στίχο ὄλοκληρο. Τὸ πιθανότερο εἰναι διτὶ τὸν Φαλιέρο τὸν ἀντέγραψε ἀπὸ ἄλλο ἐνδιάμεσο³ πρότυπο. Σχηματικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ παραστήσωμε τὴ σχέση τῶν δύο⁴ κειμένων ὡς ἔξης:

1. Ο Ζώρας διβελίζει τὴ λέξη ρήγα. Ο Ε. Κριαρᾶς στὴ βιβλιοκρισία τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὸν Ζώρα πρότεινε νὰ ἀποκατασταθῇ ὁ στίχος ὡς ἔξης: Ἐφέντη μέγα Ροβοάμ καὶ ρήγα τῶν ωγγάδων. Βλ. EMA 1 (1939) 143.

2. Εἰναι χαρακτηριστικό, ἵσως, διτὶ διοὶ οἱ ὑπέρμετροι στίχοι αὐτῆς τῆς μορφῆς παρατηροῦνται μόνο στοὺς στίχους 67-160. Στὸ ὑπόλοιπο ποίημα ὑπάρχουν ἔξι ἀκόμη ὑπέρμετροι στίχοι (οἱ στ. 57, 60, 163, 232, 354, 378), δου οὖτας μόνο μιὰ ἢ δύο εἰναι οἱ περισσεις λέξεις ποὺ εὔκολα μποροῦν νὰ ἀναγνωριστοῦν καὶ νὰ διβελιστοῦν. Αὐτοῦ τοῦ εἰδούς ὑπέρμετροι στίχοι παρατηροῦνται καὶ στὸν Σπανέα τῆς Vallic. Π.χ. φ. 391 καὶ ἀν συντυχαίνη πρόσεχε τὸ τί λέγει νὰ μανθάνης, φ. 392 πρόσεχε ἀπὸ διαβολῆς, πρόσεχε τὸν ἐμαντόν σου, φ. 393 μὴ καρτερήσῃς νὰ σοῦ τὸ εἰπῆ, μηδὲ νὰ σοῦ τὸ ζητήσῃς κτλ. “Οτι δύμως αὐτοὶ δὲν εἰναι δημιούργημα τοῦ ἀντιγραφέα τῶν δύο κειμένων, ποὺ ἀντιγράφει τυφλὰ διτὶ ὑπάρχει στὸ πρότυπό του, μπορεῖ, ἵσως, νὰ τὸ συμπεράνη κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὑπέρμετρους στίχους: 136 εἰπερ δὲ ζῆση ηζησε μετὰ τιμῆς ἀδεται τὸ δνομάν του, ποὺ μὲ τὴν Ἰδια ἀκριβῶς μορφὴ ἀπαντᾶ καὶ στὸν Σπανέα τῆς Vallic. καὶ 157: τῶν γάρ κατορθωμάτων πάντοτε κρείττων ἔν’ ἡ ἀγάπη ποὺ εἰναι ἐπίσης ὑπέρμετρος καὶ στὸν Σπανέα Vallic.

3. Ἡσως καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς χειρότερες γραφὲς τοῦ ἀποσπάσματος στὸν Φαλιέρο νὰ ὑπῆρχαν ἥδη στὸ ἐνδιάμεσο πρότυπο. Μερικὰ παραδείγματα βλ. στοὺς στίχους: 71 (στράτας Φαλιέρ., ἴστορίας Σπανέας Vallic. καὶ διες οἱ παραλλαγές), 83 (ὧς τὸ Φαλιέρ., ὡς τοὺς Σπανέας Vallic. καὶ οἱ: P, V, N, B, A, Δ, Par.), 90 (θρασυνοτέρους Φαλιέρ., θρασυτέρους

Μένει νὰ ἔξετάσωμε τὶς ἐπόμενες τρεῖς διαφορετικὲς γραφές. Στὸν Φαλιέρο ὁ στ. 91 ἔχει ὡς ἔξῆς: ὅπον ἥσαν συνανάθροφοι τάχατε μετὰ κεῖνον. Ὁ Σπανέας τῆς Vallic. παρέχει τὴ γραφὴ πάντοτε στὴ θέση τοῦ τάχατε. Τὴ γραφὴ τάχατε ἔχει ἀκόμη ἡ Δ 266, ἐνῶ τὴ γραφὴ πάντοτε ἡ Pal. 460. Στὸν Φαλιέρο στ. 97 ἔχομε: καὶ τῶν γερόντων τὴν βουλήν, ἐνῶ στὸν Σπανέα τῆς Vallic. διαβάζομε τῶν δὲ γερόντων τὴν βουλήν. Τὴ δεύτερη γραφὴ σώζουν καὶ οἱ: Pal. 465, P 223, N φ. 39v, V φ. 77r, A 443 καὶ Δ 272, ἐνῶ τὴ γραφὴ καὶ τῶν παρέχει ἡ B 420. Στὸν Φαλιέρο ὁ στ. 143 ἔχει τὴ μορφὴ ἄφες τὸ λέγειν, ἄφες το καὶ δὲς τὸ λαλοῦσιν ἄλλοι. Στὸν Σπανέα τῆς Vallic. μαρτυρεῖται ἡ γραφὴ λέγουν ἀντὶ τοῦ λαλοῦσιν, καὶ τὴν ἵδια γραφὴ βρίσκουμε καὶ στὴ N φ. 40v, ἐνῶ τὴ γραφὴ λαλοῦσιν (ἢ λαλῶσιν) παρέχουν οἱ V φ. 78r, A 489, Gr. φ. 79r, Petr. φ. 43v, Vat. 3. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις οἱ διαφορετικὲς γραφὲς τῶν δύο κειμένων μαρτυροῦνται σ' ἕνα μέρος ἡ καθεμιὰ τῶν ἀλλών παραλλαγῶν μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὸν ω πρέπει νὰ ἔγινε contaminatio μὲ χειρόγραφο (ἢ χειρόγραφα) ἀλλῆς παραλλαγῆς.

Αναμφισβήτητο κέρδος ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Σπανέα ποὺ σώζεται στὸν Φαλιέρο δὲν ἀποτελεῖ νέα, ἀγνωστη παραλλαγή, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς ἕνα χρι τμήματος τῆς παραλλαγῆς τοῦ Σπανέα στὴ μορφὴ ποὺ παραδίδει ὁ Vallic. C 46.

Ζήτημα δημιουργεῖ ἡ παρουσία τῶν στ. 67-70 τοῦ Φαλιέρου:

ἢ θέλης νὰ 'σαι ἀγαπητός, ἀψόθυμος μὴν εἰσαι¹
λέγει² το καὶ ἡ παραβολή, ⟨ἄκουσον⟩ τί <σὲ>³ λέγει
«θυμώδης δὲ καὶ μανικός⁴ ψύγεται παρὰ πάντων⁵
δις πάλε τὸν μακρόθυμον⁶ ὅλοι τὸν ἐπαινοῦσιν».

Ο Ζώρας δέχτηκε, ὅπως εἴδαμε⁷, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ στίχοι προέρχονται ἀπὸ τὸν Σπανέα, ξεκινώντας ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀνομοιοκατάληκτοι — στὸ ὑπόλοιπο ποίημα τοῦ Φαλιέρου ἔχομε ὁμοιοκαταληξία ἀνὰ δύο

Σπανέας Vallic. καὶ διεσ οἱ παραλλαγές), 95 (ἕως προσθέτει ὁ Φαλιέρος), 103 (παρηγορεῖτε Φαλιέρ., παρακαλεῖτε Σπανέας Vallic. καὶ διεσ οἱ παραλλαγές), 104 (πατήρ μου Φαλιέρ. τὸ χρ., ἡ ἔκδ. πατήρ σου, πατήρ σου Σπανέας Vallic. καὶ διεσ οἱ παραλλαγές), 105 (ὑπλοτριτλώσω Φαλιέρ., διπλοτριπλάσω Σπανέας Vallic. καὶ διεσ οἱ παραλλαγές), 125 (περασμένοι Φαλιέρ., πειρασμένοι Σπανέας Vallic. καὶ οἱ: Pal., B, N).

1. διατὶ ἀ - ποτὲ ἀψόθυμος τὸ χρ.

2. διατὶ λέγει τὸ χρ.

3. Ο Ε. Κριαρᾶς, δ.π., σ. 143 πρότεινε νὰ γραφῇ σοῦ.

4. Τὸ χρ. ἔχει μανεικός. Ο Ζώρας ἔκδίδει μανιακός.

5. Κατὰ τὸ χρ. Ο Ζώρας ἔκδίδει πάντα.

6. μικρόθυμον καὶ ταπεινὸν τὸ χρ.

7. Βλ. σ. 92, σημ. 3.

στίχους —, ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχουν στὸν Δεφαράνα καὶ ἀπὸ τὸν διδακτικὸν τοὺς χαρακτήρα. Δὲν μαρτυροῦνται ὅμως σὲ καμιὰ παραλλαγὴ τοῦ Σπανέα, οὔτε στὸν Σπανέα τῆς Vallie. Oi Bakker - Gemert¹ ὑποστήριξαν ὅτι δημιουργός τους εἶναι ὁ ἀντιγραφέας τῶν δύο κειμένων στὸν Vallie. C 46. Καὶ αὐτὸ δὲν εὑσταθεῖ, γιὰ τοὺς δύο τουλάχιστον στίχους, τοὺς στ. 69-70, ποὺ προέρχονται, ὅπως μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, ἀπὸ τὸν Λιβίστρο, καὶ μάλιστα ἀπὸ ἕνα χειρόγραφο συγγενὲς μὲ τὸν Parisinus 2909² καὶ τὸν Scorialensis³. Στὰ δύο αὐτὰ χρφφ οἱ στίχοι ἔχουν ἀντιστοίχως ὡς ἔξης:

Paris. στ. 714-715 θυμώδης πᾶς καὶ μανικὸς ψέγεται παρά πάντων
ώς πάλε τὸ μακρόθυμον οἱ πάντες ἐπαινοῦσιν

Scor. στ. 1002-1003 θυμώδης πᾶς καὶ μανικὸς (σκημανικὸς χφ) ψέγεται
(ψεύγεται χφ) παρὰ πάντων
ώς πάλε τὸ μακρόθυμον οἱ πάντες τὸ 'παινοῦσιν

"Γιστερα ἀπὸ αὐτὸ εἶναι ἀμφίβολο ἀν καὶ οἱ δύο προηγούμενοι στίχοι (67-68) εἶναι δημιούργημα ἐνὸς ἀντιγραφέα. Ἀπὸ ἄποψη νοήματος οἱ τέσσερεις στίχοι ἀποτελοῦν κάποια ἐνότητα, ἀν ἔξαιρέσωμε τὴν ὑπαρξη τοῦ δὲ στὸν στ. 69 ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴ θέση τοῦ πᾶς τοῦ Λιβίστρου. Ἡ λέξη παραβολὴ ἔχει ἐδῶ τὴ σημασία «παροιμιώδης λόγος» «παροιμία»⁴. Εἶναι πολὺ πιθανὸ καὶ οἱ τέσσερεις στίχοι νὰ εἶναι παρμένοι ἀπὸ ἕνα ἄλλο ἐνδιάμεσο (μεταξὺ Λιβίστρου καὶ Φαλιέρου) κείμενο.

Θεσσαλονίκη

ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ - ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ

1. Βλ. σ. 96, σημ. 2.

2. Ἔκδ. Δ. Ι. Μαυροφρύδου, *'Εκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γλώσσης*, τ. 1, Αθῆνα 1866, σ. 350.

3. Ἔκδ. J. A. Lambert, *Le roman de Libistros et Rhodamné*, Αμστερνταμ 1935.

4. Βλ. LSJ λ. παραβολὴ I 4. Τῇ λέξῃ μὲ τὴν ἴδια σημασία βλ. καὶ στὸ ἴδιο ποίημα τοῦ Φαλιέρου στ. 43 καὶ στὸν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργκαδῆ στ. 163, ἔκδ. Ἀλεξίου, Κρ. Χρ. 17 (1963) 183-251.